

РОЗДІЛ II

ІСЛАМ В УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: ПРОБЛЕМИ І ПРОГНОЗИ

1. Відродження ісламу на пострадянському просторі

Після тривалого періоду обмежень релігійної діяльності, утисків і переслідувань духовенства і віруючих в радянські часи – наприкінці 80-х на початку 90-х років м.ст. іслам в СРСР, а потім у країнах СНД, отримав можливість вільного розвитку. Однак відродження ісламу на пострадянському просторі супроводжувалося бурхливими і неоднозначними процесами. Деякі з них торкалися внутрішнього життя мусульманської спільноти, інші – її стосунків з державою. Перед тим, як охарактеризувати ці процеси, потрібно окреслити основні фактори внутрішнього порядку, що їх спричинили.

1. Застарілість організаційних форм мусульманської спільноти. На думку окремих експертів, Духовні управління мусульман як керівні органи, певна ієрархізація відносин у середовищі ісламського духовенства, започатковані у 1788 році створенням за указом імператриці Катерини II Магометанського духовного зібрання на чолі з муфтієм, насправді не відповідають ісламським принципам. Метою створення таких адміністративних структур було підпорядкування релігійного життя мусульман державним інтересам, посилення контролю над ним. При цьому муфтії, який у традиційному ісламі є особою, що завдяки своїм знанням та особистому благочестю наділяється правом виносити рішення з релігійно-правових питань (*фетви*), у такій системі ставав верховним адміністратором. Ісламська ж традиція управління релігійним життям передбачає демократизм і колегіальність.²⁶⁵

Демократизація суспільно-політичного життя в ході «перебудови» і становлення нових незалежних держав не могли не вплинути на настрої мусульман – як віруючих, так і священнослужителів – і дали поштовх до організаційних змін в ісламській «уммі».

2. Розрив з дореволюційними традиціями ісламської освіти, інтелектуального і культурного життя. В радянські часи на території СРСР діяв лише один ісламський вищий навчальний заклад – медресе «Мірі Ароб» у Бухарі (Узбекистан), вступ до якого був украй обмежений і строго контролювався КДБ. Можливості отримати вищу духовну освіту за

²⁶⁵ Саляхетдинов М. Духовные управления мусульман – прошлое, настоящее... Будущее? / М. Саляхетдинов // Независимая газета - Религии, 25 квітня 2001 року.

кордоном, наприклад, в Каїрському університеті «Аль-Азхар» також були дуже обмежені. Пересічний віруючий взагалі міг отримати основи релігійних знань лише у сім'ї. Особиста релігійність, особливо серед мусульман європейської частини СРСР, фактично була обмежена дотриманням окремих обрядів. Також був зведений до мінімуму ісламський книгодрук.

Внаслідок цього, мусульмани СНД, насамперед духовенство, виявилися неготовими адекватно відповісти на важливі виклики часу – зміни політичної та соціально-економічної ситуації, утворення в суспільстві ідеологічного вакууму, поширення з-за кордону впливу нових, нетрадиційних для зазначеного регіону, ісламських течій.

3. Економічні кризи і стагнація 90-х років м.ст., які призвели до значного зниження рівня життя великої частини населення, росту безробіття, трансформації соціальних відносин, втрати життєвих перспектив. Внаслідок цього, у ряді регіонів поширення ісламу утворилося сприятливе середовище для рецепції фундаменталістських доктрин, які в своїй соціальній частині містили заклики повернення до таких традиційних принципів життя мусульманської спільноти, як солідарність, взаємодопомога, соціальна справедливість, моральність і чистота звичаїв. Однак ці привабливі принципи часто трактувалися як такі, що їх реалізація можлива лише в ісламській державі, в ідеалі – у всесвітньому Халіфаті, шлях до якого лежить через джихад – священну війну з «невірними». При цьому слід пам'ятати, що до числа «невірних» фундаменталістами часто зараховуються не лише представники інших релігій чи невіруючі, але й мусульмани, які не дотримуються хоча б однієї з ісламських догм чи приписів або дотримуються звичаїв, не передбачених у ранньому ісламі – шанування святих, молитви за померлих на цвинтарях тощо.

4. Суспільно-політичні трансформації і зміни соціальних та владних еліт, які в окремих мусульманських регіонах призвели до утворення тимчасового вакууму влади та анархії або до встановлення режимів на архаїчних кланово-родових основах, схильних до корупції й авторитарних методів правління. Це призвело до загострення соціальних суперечностей і виходу на політичну арену радикальних опозиційних сил, які в ідейному плані часто спиралися на згадані вище фундаменталістські доктрини.

У тих регіонах, де мусульмани не становили більшості, зазначені трансформації висунули перед ними проблему адекватного представництва у новій владі та політикумі загалом. Її намагалися вирішити шляхом створення ісламських політичних партій і рухів, їх участі у політичному житті країни, зокрема, у виборах до законодавчих органів.

Очевидно, що усі ці чинники щільно пов'язані, а то й переплетені між собою, і практично кожне значуще явище в житті пострадянської мусульманської спільноти на теренах СНД є результатом їх спільної дії.

Певну проблему становить встановлення точної чисельності мусульман. Якщо в мусульманських республіках до них можна зарахувати практично всіх представників корінної нації, то в Росії, внаслідок активних міграційних процесів із Закавказзя і республік Середньої Азії, ситуація

знала певних змін. За результатами останнього Всеросійського перепису, називалася цифра 14,5 млн. Водночас голова Ради муфтіїв Росії вважає, що в Росії проживає 19 млн. мусульман, а голова «Мусульманського комітету» Гейдар Джемаль впевнений, що мусульман в Росії понад 30 млн.

Однак офіційні калькуляції виходять з дещо хибної передумови, нібито в історичних мусульманських народів національне дорівнює релігійному, тобто, всі представники цих народів є мусульманами, хоча, здається, нікому не спадало на думку обраховувати за такою методикою чисельність християн.

Адже відомо, що рівень релігійності у різних «мусульманських» народів РФ не є однаковим. Якщо у народів Північного, особливо Північно-Східного Кавказу він є досить високим, то мусульмани Поволжя і Південного Уралу – татари і башкіри – вважаються секуляризованішими, внаслідок більш тривалого перебування у складі Росії і більш тісних контактів з немусульманськими сусідами.

З іншого боку, такі статистичні підходи не враховують мусульман, які не є представниками «мусульманських» народів, як тих, що здавна проживаючи в сусідстві з мусульманами, дотримуються ісламу вже не одне покоління (представники фінно-угорських народів Поволжя), так і новонавернених мусульман з числа інших народів. Також не враховуються або враховуються неповною мірою чисельні тимчасові й постійні мігранти з мусульманських країн, які беруть участь у релігійному житті місцевих мусульманських громад.

Однак, одну з головних проблем мусульманського життя становить проблема організації мусульманської спільноти і відносини, що виникають в ній з цього приводу.

Зміни в структурі управління мусульманським релігійним життям особливо активно проходили в Російській Федерації, і відбувалися вони, як правило, шляхом створення нових адміністративних структур, альтернативних Центральному Духовному управлінню мусульман Росії (ЦДУМ, до 1992 року Духовне управління мусульман Європейської частини СРСР), яке ще з радянських часів очолював муфтії Талгат Таджуддін. У 1992 році була створена Вища координаційна рада духовних управлінь мусульман Росії (ВКР ДУМР) на чолі з муфтієм Габдуллою Галіуллою, у 1994 році – Духовне управління мусульман Центрально-Європейського регіону Росії (ДУМЦЕР, пізніше ДУМЕР), яке очолив муфтії Равіль Гайнутдін. У 1996 році була заснована Рада муфтіїв Росії, також очолювана Равілем Гайнутдіном.

Процеси автономізації духовних управлінь відбувалися і на більш локальному рівні. Так, наприклад, вже у 1992 році від ДУМЕС відділилися духовні управління мусульман Республіки Татарстан і Республіки Башкортостан (при тому, що ДУМЕС (ЦДУМ) знаходилося і знаходиться нині в столиці Башкортостану Уфі). У 1997 році було створене Духовне управління мусульман азійської частини Росії (ДУМАЧР), яке, втім, пізніше також зазнало розколу.

У 2009 році в РФ нараховувалося 57 централізованих мусульманських організацій; 26 з них входили до ЦДУМ, 18 – до Ради муфтіїв Росії, 8 – до Координаційного центру мусульман Північного Кавказу (КЦ МПК), а 5 діяли незалежно. Наприкінці 2010 року було створене четверте об'єднання мусульман в РФ – Всеросійський муфтіят.

Зазначені процеси супроводжувалися взаємною критикою і звинуваченнями лідерів ісламських центрів у розкольництві, порушенні канонів традиційного ісламу, антиісламських поглядах, підтримці екстремістських ісламських течій тощо. Навіть лідери Всеросійського муфтіяту, метою якого, за словами одного з його засновників, муфтія Пермського краю Мухаммедгалі Хузїна, є «відособившись від постійних внутрішньомусульманських протистоянь і нездорового суперництва між мусульманськими лідерами... прийти до єдності мусульманської громади Росії», почали з того, що розкритикували муфтія Равіля Гайнутдіна за випуск «сумнівної, а найчастіше й відверто підривної релігійної літератури», що призвело до «вкорінення псевдоісламських сект і ваххабізму серед мусульманського населення», і закликали владу призупинити діяльність Ради муфтіїв Росії.²⁶⁶

Водночас у мусульманському середовищі РФ не бракувало й об'єднавчих ініціатив. Так, наприкінці 1998 року Рада муфтіїв Росії об'єдналася з ВКР ДУМР і КЦ МПК. Утім останній лише формально є членом Ради і фактично повністю незалежний. Одночасно він, як почесний член, входить і до Вищої релігійної ради народів Кавказу, очолюваної головою Духовного управління мусульман Закавказзя шейхом-уль-іслам Аллашукюром Паша-заде (Баку, Азербайджан).

Одна зі спроб об'єднання мала місце наприкінці 2009 року. На засіданні 5 грудня в Уфі представники ЦДУМ, Ради муфтіїв Росії, КЦ МПК прийняли рішення розпочати переговори про об'єднання. На цьому засіданні муфтії Талгат Таджуддін запропонував таку схему керівництва майбутньої організації: верховний муфтії – Равіль Гайнутдін; голова ЦДУМ – нинішній муфтії Татарстану Гусман Ісхаков; головний казій (шаріатський суддя) – голова КЦ МПК Ісмаїл Бердієв; шейх-уль-іслам – сам Талгат Таджуддін.²⁶⁷ Останній титул є титулом найвищої посадової особи з питань ісламу в ряді ісламських держав, лідера мусульманської спільноти. Він давався провідним богословам, які досконало знали ісламське право і могли застосовувати релігійно-правові норми до нових, раніше не відомих випадків. Шейх-уль-іслам також повинен був мати беззаперечний моральний авторитет в уммі.

²⁶⁶ Всеросійський муфтіят призывает власти приостановить деятельность Совета муфтиев России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bible.com.ua/news/r/65237>; Создан Всеросійський муфтіят. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ej.ru/?a=news&id=10185>

²⁶⁷ Представители мусульман Северного Кавказа примут участие в заседании по объединению мусульманских центров России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/162851/>

Однак ця ініціатива не мала та й навряд чи могла мати практичні наслідки, враховуючи тягар попередніх складних стосунків між лідерами ЦДУМ і Ради муфтіїв Росії, а також неминучість виникнення конфлікту інтересів потенційних учасників об'єднаного процесу.

Процеси демократизації суспільно-політичного життя кінця 80-х – початку 90-х років, створення нових партій та рухів стимулювали активність у цьому напрямі і в середовищі мусульман. Вже у 1990 році була створена загальносоюзна Ісламська партія відродження, перший з'їзд якої відбувся в Астрахані. Після розпаду СРСР утворилися самостійні партії з аналогічними назвами в Російській Федерації та мусульманських республіках СНД. Ісламська партія відродження Росії була зареєстрована у Дагестані. Однією з її політичних цілей була перемога на виборах до Державної Думи РФ і створення в ній мусульманської фракції. Однак, у 1994 році в партії відбувся розкол, що супроводжувався звинуваченням опонентів у ваггабізмі, й ПІВ зійшла з політичної арени.

У 1995 році був зареєстрований загальноросійський суспільно-політичний рух «Нур» («Світло»), що охоплював своєю діяльністю 56 регіонів країни. Він зробив ставку на залучення до своєї діяльності інтелігенції, а зміст її бачив насамперед у досягненні миру в регіонах з переважно мусульманським населенням, релігійному вихованні молоді, впровадженні ісламських ідей в суспільні науки, просвітництві на ісламських засадах. Цей рух ставив однією з головних цілей створення цивілізованого іміджу мусульманина і уникав будь-якої прив'язки до націоналізму (який набирив на той час сили в деяких країнах СНД і регіонах РФ, декларуючи іслам і місцеві мусульманські традиції основою національної ідентичності). Основні проблеми в розвитку ісламу в Росії представники «Нур» вбачали в розколі між мусульманськими організаційно-адміністративними структурами (Духовними управліннями, Муфтіятами) та у неналежній поведінці духовних осіб, їх взаємній компрометації.

«Нур» також брав участь у виборах до Державної Думи РФ, набравши у 1995 році 0,57% голосів (в окремих мусульманських регіонах – значно більше). Однак, на виборах 1999 року ЦВК РФ не затвердила його федеральний виборчий список з формальних причин.

Основний політичний конкурент «Нур» – Союз мусульман Росії, був заснований у 1996 році. Головною метою було задекларовано: захищати «на всіх рівнях інтересів мусульман; домагатися найширших політичних та економічних прав у рамках існуючої федерації для республік з переважно мусульманським і корінним неросійським населенням». Союз також ставив за мету створення фракції в Державній Думі Росії. Втім, наприкінці 90-х років його імідж був повністю підірваний, внаслідок діяльності його лідера Надіра Хачилаєва, якого звинувачували у зв'язках з ваггабітами. 21 травня 1998 року його соратники із застосуванням зброї захопили будівлю Державної Ради Республіки Дагестан у Махачкалі і утримували її протягом доби. Після видачі Державною Думою РФ санкції на його арешт, як народного депутата, Н.Хачилаєв переховувався у ваггабітському анклаві

Дагестану – Кадарській зоні. Члени СМР у серпні 1999 року під час вторгнення в Дагестан чеченських бойовиків для допомоги вагабітам Кадарської зони також виступили на боці останніх. Наприкінці 90-х років Союз мусульман Росії був знятий з реєстрації, а сам Н.Хачилаєв загинув у 2003 році в результаті замаху. З іншої візії, основну причину його конфлікту з владою, який переріс в екстремістські дії, вбачають у кинутих ним звинуваченнях керівництва Республіки Дагестан у корупції та розкраданні грошей з федерального бюджету.

Татарська партія національної незалежності «Іттіфак» («Союз») була створена у 1991 році представниками радикального крила Народного руху на підтримку перебудови «Татарського громадського центру». У 1996 році партія прийняла «Канон татарського народу», в якому, зокрема, містилося положення про відродження шаріату. Однак іслам, разом із ідеологією мусульманського просвітництва (*джадідізму* – «оновлення» від араб. «*джадід*» - «новий»), що виникла у середовищі тюркомовних народів Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, є для цієї партії лише інструментом досягнення політичних цілей, декором радикальної націоналістичної ідеології.

З інших подібних організацій можна назвати: загальноросійський суспільно-політичний рух «Мусульмани Росії», метою якого, згідно з його програмою, було «об'єднання всіх мусульманських організацій в єдину асоціацію»; загальноросійський суспільно-політичний рух «Рефах» («Благоденство»), створений у 1998 році для «вираження інтересів мусульман Росії і корінних (малих) народів»; суспільно-політичний блок «Меджліс», сформований у 1999 році на базі суспільно-політичних рухів «Нур», «Всеросійський ісламський конгрес», «Мусульмани Росії» і «Рефах», який декларував захист прав та інтересів мусульманського населення країни.²⁶⁸

Як бачимо, суспільно-політичне життя мусульман в Російській Федерації відзначалося активністю і різноманітністю, але йому вочевидь бракувало системності і єдності. За різними підрахунками, мусульмани становлять від десятої до сьомої частини населення Росії і політична консолідація, увінчана створенням єдиної політичної сили, могла б забезпечити їх самостійне представництво у Державній Думі та місцевих законодавчих органах Російської Федерації. Причини, що унеможливили такий шлях їх суспільно-політичного розвитку, лежать у площині національних, регіональних і соціальних розбіжностей, особистих амбіцій лідерів, а також, імовірно, у впливі на мусульманське політичне життя ситуації у середовищі його духовних провідників, про що говорилося вище. Не можна виключати й того, що деякі негативні процеси і тенденції в мусульманському політикумі Росії інспірувалися з немусульманських кіл. Вірогідно, російська влада хотіла б тримати мусульманське середовище під

²⁶⁸ Мусульманские партии и движения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.islam.ru/pressclub/analitika/27/>

контролем, але навряд чи прагне його консолідації, оскільки досвід Росії та інших країн свідчить, що деякі цілі, що їх можуть ставити перед собою ісламські організації, важко узгодити з принципами існування світської європейської держави.

Ісламське політичне життя в Російській Федерації розвивалося на загал у мирному руслі, за винятком Північного Кавказу. Про еволюцію Союзу мусульман Росії начолі з Н.Хачилаєвим було згадано вище. Однак, більш показовим є приклад Чечні, де опозиційний російській владі рух пройшов ідейну еволюцію від націоналізму у сполученні з ісламом в його місцевому суфійському вираженні – до радикального ісламського фундаменталізму; від гасел національно-визвольної боротьби – до проголошення джихаду. Наслідком цього стало проголошення у 2007 році створення Імарату Кавказ – ісламської (шаріатської) держави на території Північного Кавказу. У зв'язку з цим, президент невизнаної Чеченської республіки Ічкерія зняв із себе президентські повноваження і оголосив себе «аміром усіх моджахедів Кавказу» і «провідником джихаду», а також «єдиною законною владою на всіх територіях, де є моджахеди». Офіційною ідеологією Імарату Кавказ є ваггабізм. Його діяльність поширюється на Чечню, Дагестан, Північну Осетію – Аланію, Кабардино-Балкарію, Карачаєво-Черкесію і частину Ставропольського краю.²⁶⁹

Одними з ворогів Імарату, як і взагалі кавказьких ваггабітів, є місцеві мусульманські лідери, які стоять на позиціях місцевих ісламських традицій і є лояльними до влади. Протистояння з ними часто набувало трагічних форм.

Так, 21 серпня 1998 року був убитий голова Духовного управління мусульман Дагестану і співголова Ради муфтіїв Росії Сайїдмухаммад-хаджи Абубакаров. Причиною замаху називалося його різке засудження ваггабітів, які проголосили «ісламську республіку» в дагестанських селищах Карамахі, Чабанмахі і Кадар. 5 серпня 2006 року ваггабіти вбили імама соборної мечеті м. Карачаєвська (Карачаєво-Черкесія) Абдул-Керіма Байрамукова, а тижнем пізніше – його помічника, імама Ісмаїла Батчаєва. 25 серпня того ж року був застрелений імам-хатиб м. Кисловодська, член президії ДУМ Карачаєво-Черкеської республіки і Ставропольського краю Абубекір Курджиєв. 25 травня 2009 року було вбито заступника муфтія Дагестану Ахмада Тагаєва, а 20 вересня – першого заступника муфтія Карачаєво-Черкесії, ректора Ісламського інституту в м. Черкеську Ісмаїла Бостанова. 15 грудня 2010 року був застрелений голова Духовного управління мусульман Кабардино-Балкарії Анас Пшихачєв.²⁷⁰

Найтрагічнішим у даній ситуації є те, що практично неможливо визначити перспективи розвитку даного протистояння. Радикальні до цілковитої ірреальності цілі ваггабітів, їх безкомпромісність і

²⁶⁹ Религиозно-политический конфликт в Чеченской Республике Ичкерия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.islamdag.ru/analitika/4984>

²⁷⁰ Силантьєв Р. Ваххабитский проект для Северного Кавказа / Р. Силантьєв // Независимая газета – Религии, 20 січня 2010 року.

фундаменталістський ригоризм, за якого смертельним ворогом може бути оголошений будь-хто, якщо він піддає критиці їх погляди, практично не залишають можливостей для порозуміння і примирення. Водночас складні соціально-економічні умови республік Північного Кавказу, невдоволення певної частини населення політикою їх керівництва створюють постійний ресурс для поповнення лав бойовиків. Безумовно негативну роль в цьому плані можуть зіграти і ексцеси на національному ґрунті, що відбулися на початку 2011 року в Москві.

Драматичні процеси в ході розвитку політичних рухів на основі ісламу відбувалися і в окремих республіках Середньої Азії. У Таджикистані під ісламськими гаслами виступила на початку 90-х років опозиція, утворивши Партію ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ), лідер якої Саїд Абдулло Нурі був активним прибічником створення в Таджикистані ісламської держави. У роки громадянської війни 1992-1997 років ПІВТ входила до складу Об'єднаної таджицької опозиції. Після підписання у червні 1997 року Саїдом Абдулло Нурі і Президентом Таджикистану Емомалі Рахмоновим «Загальної угоди про мир у Таджикистані» ПІВТ діяла легально і брала участь у політичному житті країни, хоча в її стосунках із владою бували конфліктні моменти. Після смерті Саїда Абдулло Нурі у 2006 році в партії позначився розкол між прихильниками співпраці із Заходом і прибічниками орієнтації на Іран. Очевидно, Іран і раніше був для лідерів ПІВТ взірцем побудови досить стабільної та ефективної ісламської держави.

У 1996 році колишніми членами заборонених в Узбекистані політичних партій та рухів, таким як «Адолат уюшмаси» («Товариство справедливості»), Ісламська партія відродження, Ісламська партія Туркестану, «Іслом Лашкорлари» («Воїни ісламу») тощо, був створений Ісламський рух Узбекистану, політичним лідером якого став Тахір Юлдашев, а керівником військового крила – Джума Намангані (Ходжієв). Чимало з членів ІДУ брали участь у громадянській війні у Таджикистані на боці об'єднаної опозиції, однак у 1997 році польові командири ІДУ відмовилися визнавати умови згаданої угоди між урядом та опозицією. У 1999 році загони ІДУ здійснили збройну вилазку з території Таджикистану на територію Киргизстану, але зазнали поразки від місцевих урядових збройних формувань.²⁷¹

Пізніше вони брали участь на боці «Талібану» у спротиві об'єднаним міжнародним силам під час контртерористичної операції в Афганістані (2001 рік), а також у Вазірістанському конфлікті (між пуштунськими кланами пакистанської провінції Вазірістан, які знаходилися під впливом витіснених з території Афганістану талібів, і пакистанським урядом) (2004-2009 роки). В цей період загинули обидва лідери ІДУ – Джума Намангані (2001 рік) і Тахір

²⁷¹ Исламское движение Узбекистана: история, финансовая база и структура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nationalsecurity.ru/library/00016/00016idu.htm>

Юлдашев (2009 рік). У багатьох країнах світу, в тому числі, Росії і США, ІДУ визнана терористичною організацією.

Можна також згадати організацію «Акромія», створену в Узбекистані у 1992 році. Деякі експерти вважають її філіалом партії «Хізб ут-Тахрір». «Акромісти», як і прибічники даної партії, ставили за мету створення ісламської держави, але без застосування насильства, мирним шляхом пропаганди, поступової інфільтрації своїх членів в органи влади, прихилення на свій бік державних чиновників усіх рівнів. В Узбекистані ця організація визнана екстремістською і на даний час, після кривавого конфлікту з урядовими збройними формуваннями в м. Андижан 13 травня 2005 року, є фактично розгромленою. Водночас узбецька влада визнала, що конфлікт мав не лише релігійне, але й соціальне підґрунтя і вжила певних заходів для зниження в регіоні соціальної напруги.

Враховуючи, що й ІДУ, і «Акромія» були створені у Ферганській долині, яка ще в радянські часи відзначалася соціальною нестабільністю, можна припустити, що соціальний чинник грав важливу роль у поширенні їх ідей серед місцевого населення. Така ситуація є типовою і для багатьох інших мусульманських країн світу, де радикальні ісламські течії виникали на ґрунті економічних негараздів, невдоволення майновим і соціальним розшаруванням, корупцією влади і авторитарними методами її правління. За таких умов шлях репресій веде не до вирішення проблеми, а до її поглиблення.²⁷²

Побіжний огляд ситуації в ісламській уммі на пострадянському просторі виявив складні й неоднозначні процеси, що відбувалися й відбуваються в її середовищі. На нашу думку, мусульмани СНД ще досі перебувають у пошуку шляхів своєї інтеграції в сучасний світ. Вони не лише хочуть зайняти в ньому гідне місце як цілісна спільнота, зі своєю ідентичністю, традиціями і цінностями, але й вважають, що ідеї та принципи ісламу можуть дати відповідь на важливі питання, що стоять перед секуляризованими суспільствами Заходу та вестернізованими державами мусульманського Сходу. Але згадані шляхи можуть бути віднайдені лише у двосторонньому процесі діалогу з державою, і жодною мірою – не у радикальному протистоянні з нею.

²⁷² Мальшева Д. Постсоветский восток в поисках религиозной идентичности / Д. Мальшева // Независимая газета - Религии, 18 вересня 2002 року.